

Levelek a rhaetiai és germaniai limes vonaláról.

I.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum csendben készül a *daciai limes* kutatására. A germaniai limes vonalán végzett munkálatok tanulmányozása hasznos előkészület erre s én nagy örömmel végzem. Az elmúlt 1909 őszén megkezdett útamról bővebb beszámolót nem küldhetek, de nemcsak kötelességem, hanem tanulságos is erről az útról és állomásairól néhány szóval megemlékezni, a mit meglátogatásuk sorrendjében teszek.

Regensburg. A „Castra Regina“ néven ismert és jelentékeny római település helyén épült a mai város. A római táborból azonban ma csak a *Porta praetoria* maradt meg, melyet befalaztak ugyan, de átjáró és látható. Így az emlékek tulnyomó része nem rendszeres ásatásokból ered. De vannak ilyenek is a város közelebbi és távolabbi környékéről. Legjelentékenyebb részét a római-kori emlékek teszik, de van jelentős őskori, népvándorláskori és egy kis közép- és újkori csoportja is. Tulajdonosuk és gondozójuk a helybeli Historischer Verein, melynek múzeum céljaira egy gótikus templomot — Ulrichs-Kirche — engedtek át. Az épület tehát nem megfelelő, de nem azok a szekrények sem, melyek 7 főtípust képviselnek. Katalogusa elfogyott s ezt csak hiányosan helyettesítik az egyes szekrényekben levő kisebb-nagyobb, de már elejétől kezdve sem valami gondosan megírt s idővel megfakult, összegyűrődött czédulák. Hozzáértő, lelkiismeretes ember szép múzeumot csinálhatna belőle. Tudományos értéke azonban így is nagy. Római-kori emlékcsoportjában a szépszámú emlékek s a nagymennyiségű *terra sigillata* és egyéb agyag-edények tűnnek ki, bár mindmégannyi ismert típus az irodalomban.

Eichstätt. Itt szintén a Historischer Verein tart fenn egy múzeumot, mely a Willibaldsburg jól megmaradt nyugati szárnyában van elhelyezve. Őskori, római és népvándorláskori csoportjai vannak egymás mellett, világos, száraz helyiségekben. Azonkívül van egy nagyszámú, de kevesebb értékű gyűjteménye a vár történetére, annak uraira vonatkozó emlékekből és ipartörténeti tárgyakból. Római-kori tárgyai a szomszédos Böhming és Pfünz táboraiból valók s a limespublikációkban közölve vannak. De másik

részük még ládákban várja az új igazgatót, mert az eddigit — egy tanárt — a nyáron áthelyezték s így ma meglehetősen gazdátlan a gyűjtemény.

Eining. Archeologiai foglalkozásom tizedik évét a *Pförring* mellett lévő castrum megnézésével ünnepeltem. Fájdalom, csak a Porta principalis dextra és sinistra látható, a többi eltakarták. A pförringi Oberlehrer szives kalauzom volt, de soha még eddig magyart nem látott és nagyon érdeklődött a mi viszonyaink iránt.

*Weissenburg in Bayern*be 1909 október 6-án alig érkeztem meg. Az eső kergetett, de kimentem a vasúti állomás mellett levő táborhoz. Részből restaurálták már, részben még most is folyik a munka. Jó volt látnom, már t. i. a mennyit látni lehet, hisz egy részét ismét betakarták, mert a múzeumban kifüggesztett és a Führerben is kiadott alaprajz hiányos. A praetorium egy *atrium Corinthiacum* alaprajzát egész világosan mutatja a valóságban; ugyanis a közepén elkerített helyen kút van s ezt három oldalról $4 \times 4 \times 4$ oszlop vette körül, melyek töve *in situ* jól látszik, de ásatója, *Kohl* gyógyszerész ezt figyelmen kívül hagyta. Pedig igen fontos hipotézisem szempontjából. Ezt a részt felmértem. A tábor leírása megjelent a Limesbizottság kiadásában s így az ásatásból származó tárgyak szintén mind ismeretesek. De csak egy részük van az itteni progimnázium egyik alagsori helyiségében elhelyezve, mert a javát Münchenben a bajor nemzeti múzeumban őrzik. Szerencsére, mert az itthagyt tárgyak a sötét és nedves helyiségekben penészednek, rozsdásodnak, mindenképpen romlanak. Van még a múzeumnak néhány domborúműves köemlékből álló, egészen jelentéktelen kis középkori csoportja is.

Weissenburg óta még *Weiltingen*ben láttam szép limest és *Klein-Deinbach*nál az erdőben egy kisebbrendű tábor maradványait. A kiásott rész, gondatlanságuk miatt megint csak betakaródott s ezt annál jobban kell sajnálni, mert az ásatás eredményét nem adták közre. A rhaetiai limes végére értem és hiában kerestem a germaniai limes csatlakozását *Lorch*nál. 1829-ben felvett térképek mutatják ugyan, de már 1895-ben *Steimle* sem tudta biztosan megkapni s én is csak úgy körül-belül. Remélem, hogy a porosz területen szerencsésebb leszek, mert ott nagyobb gondot fordítottak a fentartására. Württemberg szegény és politikailag is gyengébb, mint Bajor- és Poroszország, csak nem ezért hanyagolta el a *Limes-bizottság*? Vagy három főtáborra ki van ásatva, pedig itt legalább egyelőre már nem ásatnak tovább.

*Welzheim*ba érve, mivel térképem mellett mindig kérdezősködöm is, sikerült késő délután az itteni evangélikus tanító személyében ráakadnom a limes-bizottság helyi ügynökére, ki az ásatások vezetésében tevékeny részt vett. Husz éve lakik itt, a halmokat is jól ismeri, igen szeretetreméltó ember, ki azonnal szivesen bocsátotta rendelkezésemre ismereteit. Hála Istennek, az elméleteit nagy részben tudtam már otthon, ellenben azzal, hogy reggel 8 órától délután 5 óráig az egész vidéket összejárta velem, igen lekötele-

zett. Igaz, hogy valamennyi ásatásnak már csak a helyét mutathatta meg, a mit én is fölismerhettem volna, mert a föltárt helyeket újra betakarták vagy magától elegendő volt, de egy igen fontos részt meg tudott mutatni: a limes vonalát az erdőben. Megbizonyosodtam arról, hogy magamban is jó helyen jártam, mert a mezőn ugyanazon a vonalon mentünk végig, melyen térképeim útbaigazítása után magam is bandukoltam. Az erdő a várostól északra, tehát ott terül el, hová eredeti programom szerint mennem kellett volna. Mivel vele találkoztam, útitervemet megváltoztatván, tovább időztem ott. Érdekes volt, mert sikerült biztosan megállapítanom, hogy Lorchtól kezdve csak egy kicsit tévedtem, egy pár métert.

Schol sem olvastam a germaniai és rhaetiai limes között levő egyetlen, de jellemző különbségről, hogy t. i. míg amaz rakott fal, emez földtöltés. Mikor tehát Klein-Deinbach táborát Lorch mellett, hol a limes északra fordul, elértem, csak annyit tudtam biztosan, hogy itt már nem azt, hanem más fogok találni, mint eddig. De hogy mit, azt csak kombináltam. Nevezetesen *Pfahlgraben* lévén, sánczra gondoltam s meg is találtam a sánczot Lorchtól jó északra, Pfahlbronn irányában; Lorch mellett ugyanis megnyugodtam Steimle őrnagy tudósításában, hogy ott ők sem tudják biztosan, csak nagyjában. Mentem is a sánczban egész vígan, a meddig lehetett és a meddig a sáncz tartott s néztem a sáncznak a római birodalom felé eső oldalán azt a kövezett, de már teljesen elhagyott, fűbenőtte utat, mely éppen olyan széles, mint az, melyet Porolissumban föltárattam. Megmértem, római út volt, tudom tehát azt is, hogy a mit *Torma* Károly limesnek mondott Porolissumban, az limes is. Majd ha átvágjuk, kitudódik, hogy a rhaeticus vagy a germanicus limeshez hasonló-e? Württembergben nem olyan feliratok jelölik a limes vonalát, mint Bajorországban. Ma láttam az első ilyen táblácskát. Örvendek, hogy megbizonyosodtam mindezekről, meg hogy az utóbbi napok alatt is a helyes úton jártam. Egy kis tévedésem mentsége az legyen, hogy ma egyszer a tanító is eltévedt, pedig ő itt itthon van.

A tanító újságolja, hogy Württembergben minden tábor be van földve, csak Cannstatt, Köngen és Rottweil táborai nincsenek. Ezek azonban egészen kívül esnek a limes-vonalon s bár weissenburgi esetem buzdít, nem tudom még, vajjon letérjek-e értük vagy a véletlenre bízom, hogy megláthatom-e? Ha limes-útam végén a hó még le nem esett, felkeresem e helyeket.

Október 25-én *Langgöns*ből *Butzbach*ba érkezve, tovább indultam, mert az idő már nagyon kezdett gomolyogni, kivált a magas hegyek között; 500 méteren felül vagyok a tenger színe felett. Érdekesen lepett meg, hogy *Langgöns* határában a limes három tagozású, a miről nem olvastam, legalább nem emlékszem, hogy olvastam volna valamit. A *Commissio* leírásaiban a limesről eddig csak a táborok leírásával kapcsolatban ejtettek szót, *Téglás Gábor* pedig, úgy látszik, csak nagyon keveset írt saját tapasztalatból. Valószínű, hogy írtak már róla, de mindenesetre örvendek, hogy én is láttam.

Egyébként a limes egyfolytában 12 km-nél hosszabb vonalon szépen megvan, néhol két méternél is magasabb. A táborok itt ki sem ásattak, csak megállapították területüket s részben ismét betömték a hányásokat.

Saalburg pompás hely. Reggel 9 órától délután 5 óráig alaposan megnéztem. Megvettem leírását; 20 márka, de megéri. *Emlékkül* nem adják. *Saalburg* egyébként nem lepett meg; ennyit vártam tőle; egy emberélet munkája s jó munka. Jó volt előre képet alkotnom róla, mert különben egyik ámulatból a másikba estem volna s nem tudtam volna alaposan megnézni. Nagyon praktikus, világos, levegős múzeumi szekrényei vannak. A közönséges agyagedényeket is élvezni lehet bennük. Pontos vázlatot csináltam róluk. Tárgyai között semmi ismeretlen vagy meglepő. Mivel porolissumi agyagszobrocskám párját még nem találtam mind valószínűbbé válik föltevésém, hogy az görög eredetű; az is megnyugtató, hogy a praetorium-ház-vonatkozások is mind jobban igazolódnak. E biztató igazolások alapján megkoczkáztatok egy föltevést. Nevezetesen a limestől a barbárok földje felé 6—7 m. távolságra volt valami sövény-féle alkotmány. Ez bizonyos, sőt ez a sövény meg volt a Neckar-vonalán is, a hol sem töltés, sem fal nem mutatható ki. A limes-töltés és a sövény közti 6—7 m. sáv, föltevésém szerint, a birodalom pomoeriuma. A Romulus-Remus-monc ilyesmit mond.

Saalburgban II. Vilmos császár kívánságára restaurálták az egész tábor. Itt igazán nem sajnálták a pénzt, melynek illetén felhasználása azonban nemcsak tudományos, hanem finanziaális szempontból is hasznosnak bizonyult. Legalább százezer ember látogatja évenként és ezzel azt hiszem eleget mondtam. A tábor restaurált épületeiben vannak elsősorban a táborból, továbbá néhány más táborból kikerült tárgyak. Az egykori *quaestorium* ma az iroda és posta helyiségéül szolgál; a *horreum* a *Saalburg*-, a *praetorium* helyiségei a limesmúzeum számára jók. A kiállítás gondos, szekrényei igen praktikusak, de drágák is lehetnek. A benne levő tárgyak a limesbizottság kiadványai, illetőleg Jacobinak a *Saalburg*ról írott két kötetes munkája révén ismereteseek. Ezenkívül a Niederbieber táborának régebbi ásatásából kikerült s régebben a neuwiedi herczeg és az ottani gimnázium gyűjteményében volt tárgyak is ide kerültek, mindenesetre igen helyesen.

Itt bizony igen rossz idők járnak; többször esik, mint kívánnám s többször nagy köd van. Az itt őrzött hivatalos térkép Hunzelen túl már nem tudja a limest jelölni. Butzbachtól eddig a limesből vagy 20 km-t igen pompás fentartásban láttam s láttam *Friedberg* kicsiny, de értékes múzeumát, Capersburgot és a most leírt helyeket. Sok helyen a limesből egy-egy napi járóföldön is alig látszott valami s igazuk van azoknak, kik a Kipfenbergig menő vonalat nézik meg a rhaetiaiból s az ittenit a germaniaiból, bár az Arnsburg-Butzbach közti rész igen sajátságos és érdekes.

Neuwiedben végére értem feladatomban első, nehezebb részének: beutaz-

tam a germaniai és rhaetiai limes vonalát. Nem értem ide az u. n. Neckar-vonalat, melynek beutazása tökéletesen felesleges lett volna, még ha telik is az időből. Ez utóbbi limes-vonal ugyanis pusztán olyan palánkból (palissade) áll, a milyen a fővonallal párhuzamosan is haladt s melynek nyomai ez utóbbi helyen is csak gondosabb kutatással állapíthatók meg. A Neckar-vonal sűrűn meg volt rakva táborokkal is. Részben személyesen tapasztaltam, részben pedig *Kircher* Gusztáv welzheimi tanító úrtól a limes-bizottság egyik tevékeny alkalmazottjától tudtam meg, hogy egyetlen egyet sem lehet látni, mert ismét valamennyit betakarták.

Az időjárás kényszerített arra, hogy a fővonálnak Genzenhausentől nyugatra, illetőleg délnyugatra az Altmühl és Sulzbach folyók közé eső mintegy 20 km. hosszú részét elhagyám. Ezen a vonalon feküdt a dambachi tábor is, melyet már a múlt század derekán feltártak. A limes-bizottság megbízásából *Kohl* gyógyszerész ásatta 1892-ben, folytatták azután is, de teljesen felásni a rajta levő vashámor miatt sohasem lehetett. Most már a felásott részeket ismét betömték és közlésekor *Papp* tábornok is egészen a *Kohl*-féle jegyzetekre volt utalva. Tekintve, hogy a rhaetiai limes a maga egészében egységes, ezen a részen semmi különöset sem nyújthatott volna. Mindent megfontolva, elszántam magam, nem vártam az időjárás helyreállítását tétlenül, hanem közben egy pár múzeumot megnézve, az idő javulásával Ruffenhofennél folytatom útamat. Ez a 20 kmnyi út körülbelül kilenczedrészre a rhaetiai s huszonnyolczadrészre az egész németországi limes fővonalának. Ennek daczára túlzás nélkül mondhatom, hogy a németországi limes vonalát beutaztam.

Ezután azok a múzeumok következnek, melyekben a limes-kutatásból származó tárgyak vannak, azután pedig a teljes irodalom tanulmányozása.

Tanulmányoztam a limes-bizottság által kiadott tábor-leírásokat s azokból útamban jól használt bő kivonatokat csináltam. Útamba eső vagy kis kitéréssel megtekinthető múzeumokat is felkerestem. Így Regensburg, Eichstätt, Weissenburg, Aalen, Schwäbisch-Gmünd, Hall, Heilbronn, Miltenberg, Aschaffenburg, Hanau, Friedberg és mindenekfelett Saalburg muzeumát. A legutóbbi kivételével valamennyi kisebb-nagyobb (de inkább kisebb) szabású vidéki múzeum. Több okom van örvendeni, hogy e látogatást nem hagytam későbbre. Első sorban az, hogy télen egyiket sem lehetett volna látni, mivel télen be vannak zárva. Másodsorban örömmel láttam, hogy a mi vidéki múzeumaink fejlesztése és gyűjtési körének megállapítása, a gyűjtendő anyag természetének meghatározása tekintetében itt is az az elv uralkodik — s jelentékeny részben keresztül is vitték — melyet dr. *Pósta* Béla előadásaiból ismertem. Kiegészítésül meg kell még látogatnom Köln, Bonn, Trier, Koblenz, Mainz, Wiesbaden, Frankfurt, Darmstadt, Worms, Mannheim, Heidelberg, Speyer, Strassburg, Karlsruhe, Stuttgart, München és Nürnberg gyűjteményeit s azután Berlin gyűjteményeit és az irodalom tanulmánya következnek.

Dr. Buday Árpád.